

१६२

दीर्घतमा औचथ्यः। अश्वः। त्रिष्टुप्, ३, ६ जगती।

मा नो मित्रो वरुणो अर्यमायुरिन्द्र ऋभुक्षा मरुतः परि ख्यन्।

यद्वाजिनो देवजातस्य सप्तेः प्रवक्ष्यामो विदथे वीर्याणि ॥ १.१६२.०१

यत्- यस्मात्। देवजातस्य- दिव्यस्य। वाजिनः- गतिमतः। सप्तेः- अश्वस्य प्राणस्य। अश्वः प्राणप्रतीकः श्रुतौ। वीर्याणि। विदथे- उपासने। येन विदन्त्यात्मानमिति विदथः। प्रवक्ष्यामः। तस्मात्। नः- अस्मान्। मित्रः- स्नेहाधिदेवता। वरुणः- ऋताधिदेवता। अर्यमा- सौशील्याधिदेवता। आयुः- आयुष्मान्। ऋभुक्षा- ऋभूणामधिपतिः। इन्द्रः- ईशानशीलाधिदेवता। मरुतः- इन्द्रसहकारिणो वायवः प्राणविशेषा वा। मा परि ख्यन्- मा निन्दन्तु ॥१॥

यन्निर्णिजा रेक्णसा प्रावृतस्य रातिं गृभीतां मुखतो नयन्ति।

सुप्राङ्जो मेम्यद्विश्वरूप इन्द्रापूष्णोः प्रियमप्येति पाथः ॥ १.१६२.०२

यत्- यदा। निर्णिजा- रूपेण। रेक्णसा- तेजसा। प्रावृतस्य- प्रकर्षेणाच्छादितस्याश्वभूतस्य प्राणस्य। मुखतः- वदनतः। गृभीताम्- गृहीताम्। रातिम्- दानयोग्यसम्पदं प्राणाय समर्पितं रसमिति भावः। नयन्ति- उपासका नयन्ति। तदा। विश्वरूपः। अजः- गतिशीलो मृगविशेषः। अज गतौ। अजो गह्वरप्रदेशमप्यनायासेन गच्छति। तस्मात् स गतिकौशलप्रतीकः। सुप्रा - सुष्ठु प्रशस्यमानः। मेम्यत्- शब्दमकरोत्। इन्द्रापूष्णोः- ईशानशीलाधिदेवतायाः पुष्ट्यधिदेवतायाः। प्रियम्। पाथः- मार्गम्। अप्येति- गच्छति ॥२॥

एष च्छागः पुरो अश्वेन वाजिना पूष्णो भागो नीयते विश्वदेव्यः।

अभिप्रियं यत्पुरोळाशमर्वता त्वष्टेदेनं सौश्रवसाय जिन्वति ॥ १.१६२.०३

एषः- अयम् । वाजिना- गतिमता । अश्वेन- प्राणेन । छागः- अजो गतिकौशलप्रतीकः । विश्वदेव्यः- सर्वदेवहितः सन् । पूष्णः- पोषकस्यात्मसूर्यस्य । भागः- वाहकः सन् । श्रुतौ पूषा मार्गदर्शकः सूर्यः । तद्वाहनभूतोऽजो गतिकौशलप्रतीकः । पुरः- प्राणाख्यस्याश्वस्य पुरतः । नीयते- प्राप्यते । अर्वता- अश्वेन प्राणेन सह । त्वष्टा- तनूकरणदेवता सूर्यः । अभिप्रियम् । एनम् । पुरोळाशम्- हव्यम् । सौश्रवसाय- सुश्रुतये । जिन्वति- प्रीणयति ॥३॥

यद्धविष्यमृतुशो देवयानं त्रिर्मानुषाः पर्यध्वं नयन्ति ।

अत्रा पूष्णः प्रथमो भाग एति यज्ञं देवेभ्यः प्रतिवेदयन्नजः ॥ १.१६२.०४

यत्- यदा । हविष्यम्- हव्यभूतम् । देवयानम्- अर्चिरादिमयम् । अश्वम्- प्राणम् । मानुषाः- उपासकाः । त्रिः- त्रिस्थानमन्नप्राणमनोमयं भूर्भुवःसुवः । परि नयन्ति । तदा । अत्र- अस्मिन्नुपासने । पूष्णः- आत्मसूर्यस्य मार्गदर्शकस्य । प्रथमो भागः- वाहकः । अथवा पूष्णः- पोषकस्य विष्णोः परमात्मनः । अजः- जन्मरहितोऽयमात्मा । स एव समर्पितव्यो देवभागः । अजो भागस्तपसा तं तपस्वेति श्रुतेः । देवेभ्यः- द्योतकेभ्यः । यज्ञम्- अस्मत्कृतदानं पूजां सङ्गतिकरणम् । प्रतिवेदयन्- निवेदयन् । एति- गच्छति ॥४॥

होताध्वर्युरावया अग्निमिन्धो ग्रावग्राभ उत शंस्ता सुविप्रः ।

तेन यज्ञेन स्वरंकृतेन स्विष्टेन वक्षणा आ पृणध्वम् ॥ १.१६२.०५

होता- देवाह्वाता । अध्वर्युः- ध्वररहितः । अग्निमिन्धः- अग्नीन्धनकुशलः । सर्वभूतहितकृतोर्वर्धयिता । ग्रावग्राभः- मन्त्रग्राहः । आवयाः- हविषां प्रापयिता । उत- अपि च ।

शंस्ता- प्रशास्ता । सुविप्रः- मेधावी । तेन- अमुना । स्वरंकृतेन- शोभनालङ्कारवता । स्विष्टेन- सुष्ठु
इष्टेन । यज्ञेन- उपासनेन । वक्षणाः- प्रवहणशीला नदीर्मूलशक्तिधाराः । आपृणध्वम्- पूरयत ॥५॥

यूपव्रस्का उत ये यूपवाहाश्चषालं ये अश्वयूपाय तक्षति ।

ये चार्वते पचनं सम्भरन्त्युतो तेषामभिगूर्तिर्न इन्वतु ॥ १.१६२.०६

यूपव्रस्काः- यूपतनूकर्तारः । प्राणो युज्यते अस्मिन्निति यूपः । शरीरमेव यूपः । शरीरं प्राणोपासनेन
ये तक्षन्ति ते यूपव्रस्काः । उत- अपि च । ये । यूपवाहाः- यूपं वहन्ति । ये । अश्वयूपाय-
प्राणबन्धनाय । ये । चषालम्- स्वशरीरस्य अग्रभागम् । तक्षति- सृजन्ति । ये । च । अर्चते-
प्राणाश्वाय । पचनम्- पक्वकरणम् । संभरन्ति- साधयन्ति । तेषाम् । अभिगूर्तिः- उद्यमः । नः-
अस्मान् । इन्वतु- व्याप्नोतु ॥६॥

उप प्रागात्सुमन्मेऽधायि मन्म देवानामाशा उप वीतपृष्ठः ।

अन्वेनं विप्रा ऋषयो मदन्ति देवानां पुष्टे चक्रमा सुबन्धुम् ॥ १.१६२.०७

मे- मम । सुमत् मन्म- शोभनध्यानम् । अधायि- धार्यते । वीतपृष्ठः- कान्तपृष्ठस्तुरगः प्राणप्रतीकः ।
देवानाम्- देवतानाम् । आशाः- आकाङ्क्षाः । उप प्रागात्- उपप्रेति । एनम्- एतम् । अनु । विप्राः-
मेधाविनः । ऋषयः- क्रान्तदर्शिनः । मदन्ति- तुष्यन्ति । सुबन्धुम्- शोभनबन्धुं प्राणम् । देवानां
पुष्टे- द्योतनशक्तीनां पोषणे । चक्रम- कुर्मः ॥७॥

यद्वाजिनो दामं संदानमर्वतो या शीर्षण्या रशना रज्जुरस्य ।

यद्वा घास्य प्रभृतमास्ये तृणं सर्वा ता ते अपि देवेष्वस्तु ॥ १.१६२.०८

वाजिनः- गतिमतः । अर्वतः- अश्वस्य प्राणस्य । यत्- या । संदानं दाम- पादबन्धकरज्जुः ।
 अधोगमनशीलापानबन्धकमिति भावः । या । अस्य- एतस्य अश्वोपलक्षितप्राणस्य । शीर्षण्या रशना
 रज्जुः- मूर्धन्यरज्जुरूर्ध्वगतिशीलप्राणबन्धकमिति भावः । यत् । अस्य- एतस्याश्वोपलक्षितप्राणस्य ।
 प्रभृतम्- तेन धार्यमाणम् । तृणम्- तृणं वृक्षवद्भौमभोगप्रतीकम् । सर्वा ता- सर्वं तत् । ते- तव ।
 देवेषु- देवतासु । अस्तु- भवतु ॥८॥

यदश्वस्य क्रविषो मक्षिकाश यद्वा स्वरौ स्वधितौ रिप्तमस्ति ।

यद्धस्तयोः शमितुर्यन्नखेषु सर्वा ता ते अपि देवेष्वस्तु ॥ १.१६२.०९

यत् । अश्वस्य- प्राणस्य । क्रविषः- मांसस्य । अन्नप्राणयोर्भागमिति भावः । मक्षिका-
 क्रोधोपलक्षितोद्वेगकारिणी वृत्तिः । मश क्रोधकरणे । आश- भक्षितवती पीडितवतीति भावः ।
 अदन्तमद्मीति श्रुतिषु भक्षणं लक्षणया पीडिव । यत्- यः प्राणविशेषः । स्वधितौ- स्थूले । स्वरौ-
 शोभनवृक्षे । वृक्षः शरीरं भौमभोगो वा । रिप्तमस्ति- लिप्तो भवति । यत्- यः प्राणविशेषः । शमितुः-
 शमयुक्तस्योपासकस्य । हस्तयोः नखेषु- आनखं व्याप्तः । सर्वा ता ते अपि देवेष्वस्तु ॥९॥

यदूर्ध्वमुदरस्यापवाति य आमस्य क्रविषो गन्धो अस्ति ।

सुकृता तच्छमितारः कृण्वन्तु मेधं शृतपाकं पचन्तु ॥ १.१६२.१०

यत् । उदरस्य- उदरस्थम् । ऊर्ध्वम्- अर्धजीर्णमन्नम् । यः । आमस्य- अपक्वस्य व्रणग्रस्तस्य ।
 क्रविषः- स्वशरीरस्थमांसस्य । गन्धः । अस्ति- भवति । तत् । शमितारः- शमकर्तार उपासकाः
 स्वप्राणोपासनेन । सुकृता- अदोषम् । कृण्वन्तु- कुर्वन्तु । उत- अपि च । मेधम्- शरीरस्थमांसम् ।
 शृतपाकं पचन्तु- सम्यक् पक्वं यथा भवति तथा कुर्वन्तु । कायेन्द्रियसिद्धिरशुद्धिक्षयात्तपसः ॥१०॥

यत्ते गात्रादग्निना पच्यमानादभि शूलं निहतस्यावधावति।

मा तद्भूम्यामा श्रिषन्मा तृणेषु देवेभ्यस्तदुशद्भ्यो रातमस्तु ॥ १.१६२.११

अग्निना- जाठराग्निना । पच्यमानात् । ते- तव । गात्रात्- शरीरादुदरात् । यत् शूलम्- यो रसः । निहतस्य- जाठराग्निपक्वस्यान्नस्य संबन्धी । अवधावति- अधः पतति । तत्- सोपि । भूम्याम्- पृथिव्याम् । तृणेषु- घ्रासेषु । मा आश्रिषन्- मा पततु । निरर्थो मा भवत्विति भावः । तत्- सोपि । उशद्भ्यः- तदिच्छुकेभ्यः । देवेभ्यः । रातम्- समर्पितः । अस्तु- भवतु । साधारणतया मलमिति यन्मन्यते तस्यापि देवतासमर्पणबुद्धिर्युक्ता ॥११॥

ये वाजिनं परिपश्यन्ति पक्वं य ईमाहुः सुरभिर्निहरेति।

ये चार्वतो मांसभिक्षामुपासन्त उतो तेषामभिगूर्तिर्न इन्वतु ॥ १.१६२.१२

ये । पक्वम्- योगेन सुपक्वम् । वाजिनम्- प्राणम् । परिपश्यन्ति- अनुभवन्ति । ये । ईम्- एनम् । सुरभिरिति । निहरेति- तमाहरेति । आहुः- वदन्ति । ये । च । अर्वतः- प्राणस्य । मांसभिक्षाम्- स्वमांसेषु संभजनस्य । उपासन्ते- उपासनं कुर्वन्ति । तेषाम् । अभिगूर्तिः- उद्यमः । नः- अस्मान् । इन्वतु- व्याप्नोतु ॥१२॥

यन्नीक्षणं माँस्पचन्या उखाया या पात्राणि यूष्ण आसेचनानि।

ऊष्मण्यापिधाना चरूणामङ्गाः सूनाः परि भूषन्त्यश्वम् ॥ १.१६२.१३

माँस्पचन्याः- स्वशरीरस्थमांसपक्वकर्तुः । उखायाः- भाजनस्य प्राणस्येत्यर्थः । यद्यपि शरीरन्तस्थः प्राणः तथापि तस्य व्याप्तिः शरीरमावृत्य तिष्ठतीति कारणेन प्राणः शरीरस्य भाजनम् । यत् । नीक्षणम्- नितरामीक्षणम् । स्वशरीराभ्यन्तरतस्तदावृत्य तिष्ठतः प्राणस्य ध्यानमिति भावः । या-

यानि । यूष्ण आसेचनानि- रसक्लेदकानि । पात्राणि- सोमभाजनानि रसोपलब्धिस्थानानीत्यर्थः ।
ऊष्मण्या अपिधाना- दीप्तान्याच्छादकान्युपलब्धिस्थानानीत्यर्थः । चरूणाम्- पात्राणाम् । अङ्काः-
अस्मद्धदन्तिकस्थाः । अन्तिकनामैतत् । सूनाः- निष्पादितरसाः । अश्वम्- प्राणम् । परि भूषयन्ति-
मण्डयन्ति ॥१३॥

निक्रमणं निषदनं विवर्तनं यच्च पङ्क्तीशमर्वतः ।

यच्च पपौ यच्च घासिं जघास सर्वा ता ते अपि देवेष्वस्तु ॥ १.१६२.१४

अर्वतः- प्राणस्याश्वोपलक्षितस्य । ते- भवतः । निक्रमणम्- गतिः । निषदनम्- स्थितिः ।
विवर्तनम्- नानाविधभूतिः । पङ्क्तीशम्- गतिबन्धनम् । यच्च पपौ- यदुदकमपिबत् । यच्च घासिं
जघास- यदन्नं बभक्ष । यदनुभूतमिति भावः । सर्वा ता- सर्वं तत् । अपि । देवेषु- देवतासु । अस्तु-
भवतु ॥१४॥

मा त्वाग्निध्वनयीधूमगन्धिर्मोखा भ्राजन्त्यभि विक्त जघ्निः ।

इष्टं वीतमभिगूर्तं वषट्कृतं तं देवासः प्रति गृभ्णन्त्यश्वम् ॥ १.१६२.१५

त्वा- त्वामश्वं प्राणम् । धूमगन्धिः अग्निः- सुगन्धधूमयुक्तः सर्वभूतहितक्रतुप्रतीकः । मा ध्वनयीत्-
मा भग्नं करोतु । जघ्नी- सुगन्धपूर्णम् । घ्रा गन्धोपादाने । भ्राजन्ती- दीप्यमानम् । उखा- भाजनम् ।
उपलब्धिस्थानमित्यर्थः । मा विक्त- मा नश्यतु । ओविजी भयचलनयोः । इष्टम्- काम्यम् । वीतम्-
सुखकरम् । अभिगूर्तं- उद्यतम् । वषट्कृतम्- वषट्पलक्षितहव्ययुक्तम् । तम् । अश्वम्- प्राणम् ।
देवासः- द्योतनशक्तयः । प्रति गृभ्णन्ति- गृह्णन्ति ॥१५॥

यदश्वाय वास उपस्तृणन्त्यधीवासं या हिरण्यान्यस्मै ।

संदानमर्वन्तं पङ्क्तीशं प्रिया देवेष्वा यामयन्ति ॥ १.१६२.१६

यत् । अश्वाय- तुरगाय । अधीवासम्- उपर्याच्छादकम् । वासः- वस्त्रम् । उपस्तृणन्ति-
आच्छादयन्ति । स्तृञ् आच्छादने । अस्मै- एतस्मै अश्वाय । या- यानि । हिरण्यानि- सुवर्णानि
सन्ति । प्राणमण्डनभूतानि सात्त्विकभावनानीति भावः । अर्वन्तम्- अश्वसंबन्धिनम् । संदानम्-
शिरोबन्धम् । पङ्क्तीशम्- पादबन्धम् । प्राणापानेशने । प्रिया- एतानि प्रियाणि । देवेषु- देवतासु ।
आ यामयन्ति- प्रापयन्ति ॥१६॥

यत्ते सादे महसा शूकृतस्य पाष्यर्वा वा कशया वा तुतोद ।

सुचेव ता हविषो अध्वरेषु सर्वा ता ते ब्रह्मणा सूदयामि ॥ १.१६२.१७

सुचेव- सुक्पात्रेण । ता हविषः- तद्व्यम् । अध्वरेषु- यज्ञेषु । क्षरन्तीव । सादे- सदने । महता-
महद्वलेन । शूकृतस्य- शब्दयतः । ते- तव । पाष्यर्वा कशया वा । तुतोद- व्यथयति । सर्वा ता-
सर्वं तत् । ते- तव । ब्रह्मणा- मन्त्रेण । सूदयामि- क्षरामि । प्राणस्य शोभनगतेर्वशीकरणाय च यो
योऽभ्यासः प्राणपीडामयः कृतः तं सर्वं क्षरामीति भावः ॥१७॥

चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देवबन्धोर्वङ्गीरश्वस्य स्वधितिः समेति ।

अच्छिद्रा गात्रा वयुना कृणोत परुष्परुनुघुष्या वि शस्त ॥ १.१६२.१८

देवबन्धोः । वाजिनः अश्वस्य- गतिमत्प्राणसंबन्धिनः । चतुस्त्रिंशत् । वङ्गीः- अस्थीनि । स्वधितिः-
स्वधारणा । समेति- सङ्गच्छते संलभते । वयुना- प्राणोपासनाप्तज्ञानानि । गात्रा- शरीराणि ।
अच्छिद्रा- रोगरहितानि । कृणोत- कुरुत । परुष्परुः- प्रतिपर्व । अनुघुष्य- जानन् घोषयन् वा ।
वि- विशेषेण । शस्त- मन्त्रमुच्चारयत ॥१८॥

एकस्त्वष्टुरश्वस्या विशस्ता द्वा यन्तारा भवतस्तथ ऋतुः ।

या ते गात्राणामृतुथा कृणोमि ताता पिण्डानां प्र जुहोम्यग्नौ ॥ १.१६२.१९

त्वष्टुः- तनूकर्तुः । अश्वस्य- प्राणस्य । विशस्ता- स्तावक उपासकः । एकः । द्वा यन्तारा- द्वौ नियमयितारौ । भवतः- स्तः । स्तावक उपासक एक एव । तस्य श्वासप्रश्वासनियमने द्वे । तथा ऋतुः- कालश्च नियमयिता । प्राणायामो देशकालसंख्याभिः परिदृष्ट इति पतञ्जलिः । ऋतुथा- कालक्रमानुसारेण । ते- तव । यानि । गात्राणाम्- नानारूपाणि तानि । कृणोमि- समीचीनानि करोमि । पिण्डानाम्- अन्नपिण्डानाम् । ताता- प्रभूतानि । अग्नौ- पावके जाठराग्नौ वा । प्र- प्रकर्षेण । जुहोमि । योगग्रन्थेषु देहानलविवर्धनं प्राणोपासनमिति कथ्यते हि ॥१९॥

मा त्वा तपत्प्रिय आत्मापियन्तं मा स्वधितिस्तन्वः१ आ तिष्ठिपत्ते ।

मा ते गृध्रविशस्तातिहाय छिद्रा गात्राण्यसिना मिथू कः ॥ १.१६२.२०

अपियन्तम्- देवान् प्रति गच्छन्तम् । त्वा- भवन्तमश्वं प्राणम् । प्रिय आत्मा- भवत्स्वरूपम् । मा तपत्- मा तपतु । स्वधितिः- धारणा च । ते- तव । तन्वः- रूपम् । मा आ तिष्ठिपत्- मा आक्रमतु । अश्वस्य प्राणाख्यस्य कापि हिंसा मा भवत्विति भावः । गृध्रः- तीव्राकाङ्क्षायुक्तः । अविशस्तः- मन्त्रहीनः । अतिहाय- त्वामतिक्रम्य । गात्राणि- त्वदङ्गानि । असिना- आयुधविशेषेण । छिद्रा- तिर्यक् छिन्नानि । मिथु- व्यर्थतया । मा कः- मा करोतु । प्राणात्मकमश्वं न हिंस्यादिति भावः ॥२०॥

न वा उ एतन्म्रियसे न रिष्यसि देवाँ इदैषि पथिभिः सुगेभिः ।

हरी ते युञ्जा पृषती अभूतामुपास्थाद्वाजी धुरि रासभस्य ॥ १.१६२.२१

एतत्- अयमश्वः प्राणस्त्वम् । न म्रियसे- न मृतो भवसि । न रिष्यसि- न हिंस्यसे । सुगेभिः पथिभिः- सुगम्यमार्गेण । देवान्- द्योतनशक्तीः । इत्- एव । एषि- गच्छसि । ते- तव वहने । हरी-

आकर्षणशक्तिप्रतीकेन्द्रवाहकौ । युञ्जा- युक्तौ । अभूताम्- भवेताम् । पृषती- मरुद्वाहकौ
जिज्ञासान्वेषणवेदनप्रतीकौ गौरौ । अभूताम् । रासभस्य- अश्विवाहकस्य । धुरि- धारणे ।
भवेः ॥२१॥

सुगव्यं नो वाजी स्वश्वं पुंसः पुत्राँ उत विश्वापुषं रयिम् ।

अनागास्त्वं नो अदितिः कृणोतु क्षत्रं नो अश्वौ वनतां हविष्मान् ॥ १.१६२.२२

वाजी- अश्वः प्राणो देवसमर्पितः । नः- अस्मभ्यम् । सुगव्यम्- शोभनचित्किरणयुक्तम् । स्वश्वम्-
शोभनप्राणयुक्तम् । विश्वापुषम्- विश्वपोषकम् । रयिम्- दानयोग्यधनम् । पुंसः- मनुष्यान् । पुत्रान्-
सुतान् । कृणोतु- करोतु । त्वम् । नः- अस्माकम् । अनागाः- अदोषा । अदितिः-
अखण्डप्रकृतिरसि । नः- अस्माकम् । क्षत्रम्- क्षत्रियधर्मम् । अश्वः- अस्मत्प्राणो देवसमर्पितः ।
हविष्मान्- ध्यानभावनादिहव्ययुक्तः । वनताम्- सम्भजतु ॥२२॥